

Między wojną a konsolidacją władzy komunistycznej. Zapomniane badania społeczne w Polsce w II. połowie lat 40. XX w.¹

ANTONI SUŁEK

Uniwersytet Warszawski

II wojna światowa była destrukcyjnym wydarzeniem historycznym, które podzieliło cały wiek XX na okres „przed wojną” i „po wojnie”. Była także „totalnym faktem społecznym” — tak Marcel Mauss nazwał działania, które mają konsekwencje w całym społeczeństwie, w jego sferze ekonomicznej, prawnej, politycznej i religijnej, wszędzie. Równie wyjątkowa była powojenna rekonstrukcja, rewolucje komunistyczne w Europie Wschodniej i zmiany społeczne, które wojna i rewolucje uruchomiły.

W Polsce socjologowie byli świadomi bezprecedensowego charakteru tych wszystkich wydarzeń i zmian. Już w lutym 1946 r. Stanisław Ossowski (1946) jako przedstawiciel Polskiego Instytutu Socjologicznego złożył w UNESCO wniosek o podjęcie „międzynarodowej współpracy dla przeprowadzenia badań nad przeobrażeniami społecznymi, jakie się dokonały podczas wojny, tudzież nad powo-

¹ Referat na XVIII Światowym Kongresie Socjologii w Jokohamie, w lipcu 2014 r., w grupie tematycznej ISA RCHS „Historia empirycznych badań społecznych i statystyki”. Jest to pierwsze zbliżenie do problemu i być może szkic ten zostanie z czasem rozwinięty.

jenną rzeczywistością”. Proponował „wyzyskanie tych olbrzymich eksperymentów społecznych, jakie się przesunęły przed naszymi oczyma”.

Zagadnienia te — pisał — występowały w Polsce w sposób szczególnie ostry ze względu na długotrwałą okupację niemiecką, ze względu na bujność życia podziemnego — i ze względu na wielkie zmiany, jakie się później dokonały.

Wojna przyniosła Polsce nie tylko ogromne zniszczenia materialne, w tym celowe unicestwienie Warszawy, stolicy kraju. Zginęło 6 milionów mieszkańców, w tym niemal cała trzymilionowa ludność żydowska. Zniszczeniu uległo wiele instytucji, struktur, więzi i regulacji społecznych. Terytorium państwa zostało przesunięte na zachód — jako rekompensatę za terytoria przejęte przez Związek Radziecki Polska otrzymała część terytorium Niemiec, z czym wiązały się kilkumilionowe transfery ludności. Władzę w Polsce objęli komuniści i po kilku latach, pod koniec lat czterdziestych wprowadzili stalinowski typ ustroju totalitarnego w dziedzinie gospodarki, polityki i kultury (Kersten, 1984).

W tym okresie, między zakończeniem wojny a konsolidacją władzy komunistycznej w Polsce, zostały reaktywowane przedwojenne i powstały nowe instytucje socjologiczne. Wznowiono główne czasopismo socjologiczne, na uniwersytetach w Warszawie i w kilku innych miastach podjęto kształcenie socjologów i rozpoczęto badania empiryczne. Zasoby kadrowe socjologii były wówczas bardzo skromne, wiele badań robiono przy pomocy studentów. Wraz z konsolidacją władzy komunistycznej socjologię uznano za naukę burżuazyjną, zlikwidowano katedry socjologiczne na uniwersytetach i zaprzestano badań społecznych. O tym krótkim okresie między wojną a ścisłym stalinizmem będzie tu mowa.

Pierwsze zainteresowania badawcze socjologów w sposób naturalny kierowały się ku *d o ś w i a d c z e n i o m w o j n y*. Socjologowie badali je przy użyciu „metody biograficznej”, która od czasów Floriana Znanieckiego miała w Polsce doniosłą tradycję. Już w 1945 r. Józef Chałasiński, uczeń Znanieckiego, ogłosił konkurs na opis doświadczeń Polaków wysiedlonych z miejscowości na terenach przyłączonych administracyjnie do Niemiec. Było to jedyne badanie socjologiczne poświęcone specjalnie okresowi wojny i okupacji. Okres ten nie stał się jednak ważnym tematem zainteresowań socjologów. Spośród 88 prac magisterskich i 4 prac doktorskich z socjologii obronionych w latach 1947–1953 na Uniwersytecie Warszawskim ani jedna nie dotyczyła okresu wojny i okupacji (Sułek 2011). Podobnie było na uniwersytecie w Łodzi.

Dlaczego tak było? Po pierwsze, zarówno wojna — totalny fakt społeczny, jak i własne doświadczenie wojny były trudne do intelektualnego ogarnięcia i trzeba było dystansu, by móc to zrobić. Po drugie trauma wojny sprawiała, że ludzie, także socjologowie, starali się o wojnie zapomnieć. Po trzecie, problemy społeczne Polski powojennej były nie mniej ważne i ciekawe niż wojna

i okupacja. Dopiero na początku lat siedemdziesiątych ukazały się, napisane przez socjologów, głębokie analizy ich własnego doświadczenia Auschwitz (Pawelczyńska 1973) oraz życia w konspiracji i udziału w walce zbrojnej (Strzelecki 1971). Dopiero w kilkadziesiąt lat po wojnie Jan T. Gross (1979), przymusowy emigrant z Polski w znakomitej książce *Polish Society under German Occupation* opisał okupację i Polskie Państwo Podziemne w teoretycznym języku socjologii. Systematyczne zainteresowanie doświadczeniem wojny pojawiło się dopiero pod koniec XX w., wraz z eksplozją *oral history* i badań nad pamięcią społeczną.

Badania doświadczenia wojny poprzez badanie jej społecznych i psychologicznych następstw podjęli natomiast psychologowie społeczni. Skupili się na dzieciach i młodzieży, grupach najbardziej wrażliwych na skutki wojny. W największym z takich badań w 1945 r., tuż po zakończeniu wojny, Instytut Higieny Psychiczej zbadał za pomocą ankiety audytoryjnej 5 tys. młodych ludzi w wieku 15-23 (Kaczyńska, 1946). 73% badanych uczniów z dużych miast straciło w czasie wojny kogoś z rodziny, 58% musiało zmienić, czasem kilka razy miejsce zamieszkania. Wpływ wojny na postawy społeczne okazał się bardziej złożony. Z jednej strony młodzi ludzie widzieli „w swojej psychice” wzrost uczuć nienawiści, egoizm i materializm, bezwzględność i cynizm, nieufność i podejrzliwość. Z drugiej strony wzrosła ich dojrzałość duchowa, powaga, samodzielność, religijność, empatia, trafna ocena ludzi, solidarność rodzinna. Te wyniki to unikalny test teorii Durkheima, wedle której wojna z jednej strony umacnia uczucia kolektywne kosztem egoizmu, ale z drugiej, dezorganizuje społeczeństwo poprzez *dérèglement*, anomię, osłabienie spójności norm moralnych.

Wojna spowodowała także ogromne **p r z e m i e s z c z e n i a** l u d n o ś c i. Szczególnie interesującym zjawiskiem było tworzenie się nowych społeczności na „Ziemiach Odzyskanych”, obszarach przed wojną należących do Niemiec. Przybyli tam Polacy z terenów włączonych do Związku Sowieckiego, Polacy z Polski centralnej, czasami reemigranci z krajów Europy Zachodniej. Na polsko-niemieckim pograniczu wszyscy oni dołączyli do autochtonicznej ludności polskiej. Na terenach o rozwiniętej infrastrukturze cywilizacyjnej osiedlali się mieszkańcy terenów często zacofanych. Już w 1946 r. rozpoczęto systematyczne badania terenowe nad procesem adaptacji tych grup do nowego środowiska i ich stapiania się w nowe miejskie i wiejskie społeczności. Z czasem te badania zaczęto traktować jako naturalne eksperymenty, które pokazywały np. procesy zaniku stereotypów etnicznych i uprzedzeń grupowych (Nowakowski, 1949).

W ponemieckim Wrocławiu, zasiedlonym przez Polaków z ziem wschodnich i Polski centralnej, badano proces powstawania zupełnie nowej społeczności półmilionowego przed wojną miasta. W Warszawie badano inną sytuację; miasto to nie tylko zostało niemal kompletnie spalone, ale też jego ludność została zabita i wypędzona. Badano więc, jak populacja wielkiego miasta

wraca i tworzy się na nowo; w tym celu powstał nawet specjalny Instytut Badania Warszawy. W odniesieniu do tych sytuacji bezustannie używano określeń „laboratorium” i „eksperyment”. Generalnie badania te były podporządkowane potrzebom „odbudowy” i „planowania”. Były to wtedy ważne słowa w dyskursie socjologicznym, a książka Karla Mannheima *Man and Society in an Age of Reconstruction* (1940) była wśród polskich socjologów dobrze znana. Udział w racjonalnej, opartej na podstawach naukowych rekonstrukcji społeczeństwa, był motywem, który wtedy przyciągał młodych ludzi do studiowania socjologii. W pojęciu większości ówczesnych socjologów taka rekonstrukcja nie była tym samym, czym przebudowa projektowana na gruncie ideologii komunistycznej. Było to jednym z powodów likwidacji socjologii.

Badanie terenowe prowadzono w wielu miejscowościach i w różnych regionach kraju, często przy pomocy studentów socjologii. Miały one zwykle charakter socjograficzny, opisowy, czasem jednak były czymś więcej. W badaniach prowadzonych na Śląsku Opolskim, regionie położonym na etnicznym pograniczu polsko-niemieckim, Ossowski (1947) przetestował swoją koncepcję „ojczyzny prywatnej” i „ojczyzny ideologicznej”, wzorowaną na niemieckim rozróżnieniu *Heimat* i *Vaterland* Roberta Michelsa. Ossowski, jak później Benedict Anderson uważał naród za rodzaj *imagined community*, za „grupę ideologiczną”, definiował naród przez ideologię narodową, lecz nie odwrotnie. Ideologia powinna mieć siłę mobilizującą, narodowotwórczą i w badaniach na polsko-niemieckim pograniczu Ossowski pokazywał różnice między Polakami etnicznymi i Polakami manifestującymi polską ideologię narodową, porównywał siłę polskiej i niemieckiej ideologii narodowej i badał, jak po wojnie, więź regionalna zostaje uzupełniona przez więź narodową. Wypracowane wtedy rozróżnienia były potem wykorzystywane do analiz innych grup etnicznych. Ważne dla ogólnej wiedzy o grupach i tożsamościach narodowych były też, przerwane badania autochtonów na Warmii i Mazurach, w północnej części Ziemi Odzyskanych.

Wojna uczyniła n a r ó d i n a r o d o w o ś c i ważnymi pojęciami socjologii. Po wojnie Polska stała się społeczeństwem w zasadzie narodowo homogenicznym i tę homogeniczność uważano wtedy za zaletę. Osobną kwestią badawczą była sytuacja ocalałych z Holocaustu Żydów. Pod okupacją niemiecką i w Związku Radzieckim ocalało około 200 tys. spośród 3 milionów Żydów polskich. Po wojnie większość z nich wyjechała z Polski — nie chcieli żyć na cmentarzu, łączyli się z bliskimi za granicą, wyjeżdżali budować swoje państwo w Palestynie, uciekali przed antysemityzmem i przed komunizmem. Żydom polskim poświęciła unikalne badanie Sara Hurwic ([1950] 1996). W 1948 r. rozesała do nich prawie 10 tys. kwestionariuszy. Na podstawie uzyskanych 817 odpowiedzi wnikliwie opisała, jak Holocaust, wprowadzenie komunizmu w Polsce i powstanie państwa Izrael zmieniły społeczność żydowską w Polsce. Najciekawsze były

ustalenia dotyczące przemian poczucia narodowego i tożsamości żydowskiej. Jej praca doktorska z 1950 r. była jednak ostatnim doktoratem z socjologii obronionym po wojnie. W Polsce po wojnie objawiał się, nawet brutalnie, antysemityzm, ale działała też Liga Przeciw Rasizmowi. We współpracy z socjologami z Uniwersytetu Warszawskiego Liga przygotowała ankietę na temat postaw antysemickich w społeczeństwie. Niestety, jak do tej pory nie zdołałem odnaleźć jej wyników, a tylko one mogłyby być dowodem, że to badanie zostało faktycznie przeprowadzone.

Badania masowej opinii publicznej były po wojnie w Polsce rzeczą nieznaną. Nie tylko dlatego, że w Polsce nie było tradycji takich badań, bo nie było takiej tradycji nigdzie. Dla porównania, w Czechosłowacji i na Węgrzech już w 1945 r. powstały instytuty badania opinii publicznej, wzorowane na Instytucie Gallupa, i prowadziły bardzo precyzyjne badania opinii i preferencji wyborczych (Henn, 1988). Rzecz w tym, że w Czechosłowacji i na Węgrzech przez kilka pierwszych lat po wojnie funkcjonowała demokracja wielopartyjna, a w Polsce komuniści zdobyli władzę od razu, wraz z zakończeniem wojny. W Polsce władze czerpały wiedzę na temat „nastrojów ludności” z innych źródeł — z pracy tajnej policji i cenzury korespondencji i nie byłyby zainteresowane ujawnianiem wyników badań niekorzystnych dla władzy. Wprawdzie w 1948 r. grupa niezależnie myślących działaczy Polskiej Partii Socjalistycznej i socjologów podjęła pracę nad powołaniem instytutu badania opinii publicznej, ale instytut taki powstał dopiero w 1958 r., w czasie poststalinowskiej odwilży.

Czasami zamiast opinii masowej badano poglądy czytelników gazet, prosząc ich o rozbudowane odpowiedzi na wydrukowane pytania. W jednym z takich sondaży prasowych, zorganizowanym przez tygodnik „Świat i Polska”, przy udziale socjologów, w 1947 r. zbadano opinie o stosunkach polsko-niemieckich (Borodziej 1990: 270-272). Pierwsze pytanie brzmiało: „Czy pomimo wiekowych krzywd, wyrządzonych narodowi polskiemu przez naród niemiecki, istnieje możliwość całkowitej normalizacji stosunków z Niemcami?” Redakcja była zaskoczona, że ledwie dwa lata po wojnie aż 85 proc. autorów wypowiedzi uznało współżycie z Niemcami za „nieuniknioną konieczność”. Jednak ani jeden nie uznał pełnej normalizacji stosunków z „dzisiejszymi Niemcami” za możliwą. Taka normalizacja — pisali respondenci — będzie możliwa pod warunkiem 3 x D: denazyfikacji, demilitaryzacji i demokratyzacji Niemiec oraz uznania przez nie nowej granicy polsko-niemieckiej; większość była też za zjednoczeniem podzielonych Niemiec. Badanie to jest ciekawe nie tylko ze względu na wyniki. Jego przeprowadzenie i publikacje wyników były możliwe dlatego, że wyniki te były dla władzy politycznie bezpieczne — stosunek do Niemiec był w Polsce taką kwestią, w której społeczeństwo i władza zawsze zasadniczo zgadzały się ze sobą.

Badania socjologiczne rozpoczęte po wojnie kierowały się przede wszystkim na procesy zainicjowane przez nowy ustrój — *i n d u s t r i a - l i z a c j ę i u r b a n i z a c j ę*, wzrost klasy robotniczej, tworzenie się „inteligencji ludowej”, migracje ze wsi do miast, rozwój systemu edukacyjnego itd. Ośrodkiem takich badań była wówczas Łódź, która w II poł. XIX w. przekształciła się z małej osady fabrycznej w wielki ośrodek przemysłu tekstylnego, nazywany polskim Manchesterem, a po wojnie powstał tam uniwersytet. Na przykładzie Łodzi i okolic zaczęto wtedy badać industrializację i urbanizację. W pierwszych latach powojennych te wielkie procesy dopiero się zaczynały, więc ówczesne badania socjologiczne rejestrowały tylko ich początki. Procesy te wymagały lepiej rozwiniętej infrastruktury badawczej, badań masowych i metodologii ilościowej, a nie tylko badań społeczności lokalnych, ankiet pocztowych i prasowych czy konkursów na autobiografie. Ich kompleksowe i intensywne badania rozpoczęto dopiero w drugiej połowie lat 50.

Tematyka podejmowanych przez socjologów tuż po wojnie badań była kształtowana także przez klimat polityczny i ideologię nowego ustroju. Jedne z ciekawszych badań tego typu dotyczyły kursów przygotowawczych na uczelnie wyższe (Assorodobraj, 1947). W celu umożliwienia podjęcia studiów przez młodzież z rodzin robotniczych i chłopskich i tworzenia się „inteligencji ludowej” lewicowe organizacje młodzieżowe organizowały wtedy kursy przygotowawcze — dla tych, którzy nie mieli wymaganego do studiów wykształcenia średniego. Od 1947 r. socjologowie monitorowali rekrutację i efekty tych kursów. Okazały się one „eksperymentem udanym”, sprawnym instrumentem awansu społecznego i tworzenia się nowej inteligencji. Innym ideologicznie motywowanym badaniem było (podjęte przez Uniwersytet Warszawski) badanie pamięci ruchu ludowego i buntów chłopskich w południowej Polsce; w 1846 r., w zaborze austriackim chłopci dokonali tam masowej rzezi szlachty (Wycech, 1949). Badanie to, niestety, zostało przerwane przez likwidację socjologii.

Badania socjologiczne w Polsce zostały przerwane już pod koniec lat 40. XX w. Ponownie podjęto je w połowie lat 50., w okresie postalinowskiej odwilży. Obok mistrzów wykształconych jeszcze przed wojną, dużą rolę odegrało w nich nowe pokolenie socjologów, wykształconych już po wojnie. Swoje ówczesne doświadczenia badawcze i skromne lektury wzbogacili znajomością aktualnej literatury światowej, nowoczesnej technologii badawczej i doświadczeniami z pobyków w instytucjach naukowych Ameryki i Europy Zachodniej. Niewiele wyników badań powojennych zostało opublikowanych, a materiały z badań niepublikowanych najczęściej zaginęły i zostały zapomniane przez samych socjologów. Proces ich ponownego odkrywania rozpoczął się dopiero pod koniec rządów komunistycznych, niektóre badania, jak np. wspomnianą książkę Hurwic o Żydach polskich, można było opublikować dopiero po 1989 r. Odkrywaniu tych badań służy też możliwość pisania nieocenzurowanej historii

lat powojennych; dane socjologiczne występują więc jako cenne źródła historyczne (Zaremba, 2012). W takiej funkcji widział je w 1950 r. Paul Lazarsfeld, pisząc swój znany esej *The obligations of the 1950 pollster to the 1984 historian*. Oczywiście, PFL nie myślał wtedy o socjologii w krajach komunistycznych.

Wedle czyjegoś powiedzenia „miarą komunizmu jest suma nienapisanych książek”. Także niedokończonych, nieprzeprowadzonych i nieopublikowanych badań społecznych.

Literatura

- Assorodobraj, Nina. 1947. Kursy przygotowawcze a zagadnienie społecznej selekcji młodzieży akademickiej, *Przegląd Socjologiczny*, 9: 125-143.
- Borodziej, Włodzimierz. 1990. *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby: Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1947*. Londyn: Aneks.
- Gross, Jan T. 1979. *Polish Society under German Occupation: Generalgouvernement 1939–1945*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Henn, Matt. 1998. Opinion polling in Central and Eastern Europe under communism, *Journal of Contemporary History*, 33, 2: 229-240.
- Hurwic-Nowakowska, Irena. [1950] 1996. Żydzi polscy (1947–1950): *Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*. Warszawa: Wydaw. IFiS PAN.
- Kaczyńska, Maria. 1946. Psychiczne skutki wojny wśród dzieci i młodzieży w Polsce, *Zdrowie Psychiczne*, 1, 2: 50-70.
- Kersten, Krystyna. 1984. *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*. Warszawa: Krag.
- Lazarsfeld, Paul F. 1950. The obligations of the 1950 pollster to the 1984 historian, *Public Opinion Quarterly*, 14, 4: 617-638.
- Mannheim, Karl. 1940. *Man and Society in an Age of Reconstruction*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Nowakowski, Stefan. 1950. Przeobrażenia społeczne i adaptacja reemigrantów w Polsce, *Mysł Współczesna*, 7: 63-86.
- Ossowski, Stanisław. 1946. Wniosek Polskiego Instytutu Socjologicznego do U.N.E.S.C.O., *Przegląd Socjologiczny*, 8: 240-241
- Ossowski, Stanisław. 1947. Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim, *Przegląd Socjologiczny*, 9: 73-124.
- Pawelczyńska, Anna. 1973. *Wartości a przemoc: Zarys socjologicznej problematyki Oświecienia*. Warszawa: PWN.
- Strzelecki, Jan. 1971. *Próby świadectwa*. Warszawa: Czytelnik.
- Sulek, Antoni, oprac. 2011. *Socjologia na Uniwersytecie Warszawskim: Fragmenty historii*. Wyd. 2. Warszawa: Wydaw. IFiS PAN / Instytut Socjologii UW.

- Wycech, Czesław. 1949. *Z dziejów chłopskich walk o społeczne wyzwolenie*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Chłopski Świat”.
- Zaremba, Marcin. 2012. *Wielka trwoga: Polska 1944–1947*. Kraków: Znak.

Antoni Sułek

**Between World War II and the Consolidation of the Communist Regime.
Forgotten mid-1940s Social Surveys in Poland**

Abstract

The paper tackles mid-1940s social surveys in Poland since the end of World War II till when sociology was banned from the universities. These surveys were undertaken by those aware that the World War II's experience, the after-war recovery, displacement of people and the structural political change as well as the outset of great industrialization and urbanization process made up a unique sociology's laboratory. Some of the surveys had been completed, but many others forgotten. When unearthed after many years of oblivion they provide an important source of the history of society as well as the history of sociology.

Keywords: the after-war sociology, social effects of the War, Stalinism.